

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

11 (1) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 20.02.2023

Kabul tarihi | Accepted: 20.02.2024

Yayın tarihi | Published: 25.02.2024

Ekrem Memiş

<https://orcid.org/0000-0001-5283-518X>

Professor, PhD., Sinop University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Ancient History, Turkey, ememis2010@hotmail.com

Atf Künyesi | Citation Info

Memiş, E. (2024). Hurri-Urartu Bağlantısı Üzerine Bazı Düşünceler. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (1), 592-610.

Hurri-Urartu Bağlantısı Üzerine Bazı Düşünceler

Öz

Bilindiği üzere, dünyanın en eski medeniyetleri, tarihçilerin "Eski Yakın Doğu" adını verdikleri coğrafyada kurulmuştur. Mezopotamya, Mısır, Anadolu, İran ve Suriye topraklarında ortaya çıkan ilk devletler ve imparatorluklar, o günün dünyasını şekillendirmişlerdir. Bu cümleden olmak üzere, M.Ö. 3. Binyıldan itibaren Anadolu ile Mezopotamya arasında siyasi ve ticari bağlar kurulmuştur. M.Ö 3. Binyıl Anadolu'sunun önde gelen kavimlerinden biri olduğu anlaşılan Hurriler, M.Ö. 2. Binyıl Anadolu'sunda da önemli roller üstlenmişlerdir. M.Ö 16. yüzyıl ortalarında kurulan Hurri-Mitanni Krallığı'nın alt yapısını oluşturan Hurriler, Ege Göçleri'nden sonra Doğu Anadolu'da Nairi ve Uruatri konfederasyonlarının çatısı altında örgütlenmişler ve M.Ö. 9. yüzyıl ortalarında da Urartu Krallığı adıyla tarih sahnesindeki yerlerini almışlardır. M.Ö. 1. Binyıl Yakın Doğu dünyasının süper gücü konumundaki Asur İmparatorluğu'na karşı çetin mücadeleler veren Urartular, aslında Hurriler'in torunlarıdır. Hurriler'in dili ile Urartular'ın dili, tıpkı Türkçe gibi Asyenik dillerden olup, Ural-Altay dil grubuna mensupturlar. Demek oluyor ki, Hurriler Anadolu'da yaşayan en eski Proto Türk kavimleri arasında yer almaktadırlar. Anadolu da en eski Türk yurtlarından biridir.

Anahtar Kelimeler: Hurriler, Urartular, Anadolu, Mezopotamya, Proto Türkler

Some Thoughts on the Hurri-Urartu Connection

Abstract

As is known, the oldest civilisations of the world were established in the geography historians call the "Ancient Near East". The first states and empires that emerged in Mesopotamia, Egypt, Anatolia, Iran and Syria shaped the world of that day. In this respect, political and commercial ties were established between Anatolia and Mesopotamia from the 3rd millennium BC. The Hurris, who are

understood to be one of the leading tribes of the 3rd Millennium BC Anatolia, also played important roles in the 2nd Millennium BC Anatolia. Forming the substructure of the Hurri-Mitanni Kingdom established in the mid-16th century BC, the Hurrians were organised under the roof of the Nairi and Uruatri confederations in Eastern Anatolia after the Aegean Migrations and took their place on the stage of history under the name of the Urartu Kingdom in the mid-9th century BC. The Urartians, who fought hard against the Assyrian Empire, which was the superpower of the Near Eastern world in the 1st Millennium BC, are actually the descendants of the Hurris. The language of the Hurrians and the Urartians, like Turkish, are Asiatic languages and belong to the Ural-Altai language group. This means that the Hurris are among the oldest Proto Turkic tribes living in Anatolia. Anatolia is also one of the oldest Turkish homelands.

Keywords: Hurri, Urartu, Anatolia, Mesopotamia, Proto Turks

Giriş

Hurri-Urartu bağlantısını gözler önüne sermeden önce hem Hurriler'in hem de Urartular'ın ortaya çıktığı Doğu Anadolu coğrafyasının temel özelliklerini ortaya koymak, konuya bütünlük kazandırmak bakımından son derece yararlı olacaktır. Doğu Anadolu, sıradağların birbirine çok fazla yaklaşmış sıklığı ve aynı zamanda doğuya doğru gidildikçe yüksekliklerin arttığı arızalı bir arazi yapısına sahiptir. Bölgede yüksekliği 3000 metreyi aşan birçok dağ bulunmaktadır. Bu dağlar arasında tarım yapılabilen düzlük alanların bile denizden yüksekliği ortalama 2000 metre kadardır. Bölgenin en alçak yeri ise 875 metre yüksekliğindeki Iğdır Ovası'dır. Doğu Anadolu'nun en büyük kapalı havzasını teşkil eden Van Gölü, 3764 kilometre karelik yüzölçümü ile yurdumuzdaki göllerin en büyüğüdür. Harita Genel Müdürlüğü'nün 1: 25.000 ölçekli topoğrafya haritasına göre, Van Gölü'nün deniz seviyesinden yüksekliği 1646 metre olarak gösterilmektedir. Van Gölü, tektonik bir deprem sonucunda batıda Nemrut volkanından yayılmış olan lavların bir set teşkil etmesi sonucunda meydana gelmiştir. Gölün günümüzdeki ortalama derinliği 500 metre civarındadır.

Doğu Anadolu, akarsu kaynakları bakımından da oldukça zengindir. Kura, Aras, Fırat ve Dicle nehirleri hem bölgeye hem de ulaştıkları diğer coğrafyalara hayat vermektedirler. Doğu Anadolu'nun iklimi esas itibarıyla kara iklimidir. Bölgede kışlar çok uzun, şiddetli ve karlıdır. Buna karşılık yazlar çok kısa olmakla birlikte oldukça sıcak geçer (Erzen, 1984, s. 1-4). M.Ö. 8. yüzyıla ait çivi yazılı Asur belgelerinde Hakkâri-Van bölgesinin sık ormanlarla kaplı olduğu, Asur ordusunun geçebilmesi için bu ormanların kesilerek yol açıldığı ifade edilmektedir. M.Ö. 5. yüzyılın sonunda bu bölgeden geçen Yunan tarihçisi Ksenofon da Muş ve Bitlis civarının hakiki ormanlarla kaplı olduğunu belirtmektedir. Ortaçağ'da Ağrı bölgesini tasvir eden Arap coğrafyacıları da buradaki gür ormanlardan bahsetmektedirler. Diğer taraftan Süphan, Başkale, Gavur Dağ ve Palandöken civarında orman kalıntıları ve eski ormanların varlığına tanıklık eden

yer adları, ormanlık sahanın ne kadar geniş olduğuna işaret etmektedir. Bu cümleden olmak üzere, Van bölgesinde yapılan kazılarda Urartular'ın yapı malzemesi olarak ardıç ağacını kullandıkları tespit edilmiştir (Erzen, 1984, s. 5). Rakımın son derece yüksek olması, büyük engebeler ve özellikle ziraatı sınırlandıran iklim şartları, hayat şartlarını da zorlaştırmış ve Doğu Anadolu'yu çetin bir bölge haline getirmiştir. Bu özellikler, insanların yaşayabileceği alanları daraltmış ve onları nispeten daha elverişli fakat dağınık ve sınırlı yerlerde toplanmaya sevk etmiştir. Düzluklerde ve çukur yerlerde genellikle buğday ziraatı yapılmaktadır. Ancak 2400 metre yüksekliğindeki ovalarda da ziraatın yapılabilirdiği gerçeğini unutmamak lazımdır. Buna karşılık, mera ve çayırların bolluğu, hayvancılığın gelişmesinde de rol oynamıştır. Nüfusun azlığı, iklim şartları ve ziraata uygun arazinin darlığı, bölge insanını hayvancılık yapmaya adeta zorlamıştır (Erzen, 1984, s. 6). Bölgenin maden yönünden de zengin olması, zorlu doğa şartlarına rağmen, komşu kavimlerin, bölgeyi istila etme girişimlerine zemin hazırlamış görünmektedir.

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, coğrafi konumu itibariyle Doğu Anadolu Bölgesi, güneyde Mezopotamya, doğuda İran, kuzeydoğuda Kafkasya ve batıda da Orta Anadolu bozkırları arasında bir aracı bölge durumundadır. Bu nedenle Doğu Anadolu yüksek yaylası, bahsi geçen bölgeler arasında bir köprü görevi üstlenmiş ve erken dönemlerden itibaren eşi az görülür medeniyetlere sahne olmuştur. Doğrusunu söylemek gerekirse, 1950'lere kadar Doğu Anadolu yüksek yaylasındaki tarih öncesi medeniyetleri hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmiyordu. Batı Avrupa'daki mağaralarda keşfedilen boyalı kaya resimleri yüzünden, insanlık tarihinin en eski sanat kalıntı merkezlerinin buraları olduğu sanılıyordu. Ayrıca Asya bozkırları, Afrika ve hatta Avustralya kıtalarında keşfedilen mağara ve kaya üstü resimleri, tarih öncesi çağlarda yaşayan Taş Devri insanların sanat anlayışını açıkça gözler önüne seriyordu. Buna karşılık Anadolu ve özellikle de bir kavşak noktası olan Doğu Anadolu yüksek yaylasında ise neredeyse Eski Taş Devri kültürlerinin hiç yaşanmadığı düşünülüyordu. Oysaki Türk bilim adamlarının¹ ağırlıklı olarak 1960'lı yıllardan itibaren gerçekleştirdikleri sistemli araştırmalar sonucunda, Doğu Anadolu yüksek yaylasının Paleolitik çağlardan itibaren yoğun bir yerleşime sahne olduğu, bugün artık kesin olarak açıklığa kavuşmuştur.

Doğu Anadolu Bölgesi, tarihöncesi çağlarda yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılayacak bütün imkânlarla sahipti. Su kaynaklarının çokluğu, doğal sığınakların mevcudiyeti, çayır ve ormanlık alanların ve özellikle av hayvanlarının bolluğu, insanları erken dönemlerden itibaren

¹ Bu Türk bilim adamlarının başında Prof. Dr. Afif Erzen, Prof. Dr. Emin Bilgiç, Prof. Dr. Baki Ögün, Prof. Dr. Kemal Balkan, Prof. Dr. Yusuf Boysal, Prof. Dr. Tahsin Özgüç gelmektedir. Daha sonra onlara M. Taner Tarhan, Veli Sevin, M. Ali Dinçol, Oktay Belli, Altan Çilingiroğlu gibi akademisyenlerimiz dahil olmuştur.

buralara çekmiştir. Tarihöncesi çağlarda yaşayan insanlar, beslenme problemlerini, avcılık ve toplayıcılık yaparak çözümlenmişlerdir. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki bu elverişli özellikler, kültürel gelişimin ilk evrelerinde, avcılık ve toplayıcılıkla geçimlerini sürdüren insanlara çok olumlu şartlar sunmuş görünmektedir.

Tarih öncesi dönemlerde yaşayan bölge insanların mağara duvarlarına, kaya altı sığınaklarına ve kaya yüzeylerine çizmiş oldukları av hayvanları, hiçbir zaman bir hayal ürünü değildi. Çünkü tarihöncesi çağlardaki insanlar için avcılık, kültürel gelişimin en önemli aşamalarından birini teşkil ediyordu ve onlar da avladıkları hayvanları, mağara duvarlarına ve kayalar üzerine çok gerçekçi bir biçimde resmetmişlerdi.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan tarihöncesi çağlara ait mağara resimleri gerek Anadolu'nun gerekse komşu ülkelerin tarihöncesi çağlarını aydınlatması bakımından çok önemlidir. Yapılan araştırmalar, mağara duvarlarına çizilen insan, tanrı, tanrıça, güneş ve hayvan resimlerinin günümüzden yaklaşık 15000 yıl öncesine ait olduğunu, komşu ülkelerde ise bu kadar eskiye giden sanat eserlerine rastlanmadığını ortaya koymuştur (Erzen, 1984, s. 10). Bu cümleden olmak üzere, bolluğun, bereketin ve doğurganlığın sembolü olarak kabul edilen Ana Tanrıça inancının ilk ortaya çıktığı bölge, Doğu Anadolu Bölgesi'dir. Ana Tanrıça inancı, zaman içinde tüm Anadolu'ya yayılacaktır. Nitekim Ana Tanrıça heykellerinin en güzel örneklerine Konya Çatalhöyük ve Burdur Hacılar yerleşmelerinde rastlanmıştır (Memiş, 2022, s. 224; Yıldırım, 1996, s. 19). Hakkâri bölgesinde de kayalar üzerine kazınarak çizilmiş binlerce kaya resmi keşfedilmiştir. Bu resimlerin benzerlerine Azerbaycan ve Kobistan bölgesinde de rastlanmıştır. Bu resimlerin günümüzden 6000 yıl öncesine ait olduğu tahmin edilmektedir. Resimlerin önemli bir kısmını dağ keçileri, bizon, çeşitli av hayvanları, avda kullanılan tuzak sahneleri, sihirle ilgili motifler, stilize edilmiş şekiller ve eski yarı-göçebe Türk boylarının kullanmış oldukları amblemler meydana getirmektedir. Dolayısıyla taşlar üzerine çizilen bu resim ve motiflerin Türk boylarına ait olduğuna şüphe yoktur. Bu durum ayrıca binlerce yıldan beri Doğu Anadolu-Azerbaycan ve Asya bozkırları arasında bir kültür birliği bulunduğuna da işaret etmektedir (Erzen, 1984, s.14). Doğu Anadolu erken kültürleri hakkında aktardığımız bu önbilgiden sonra, Hurriler'in kimliği ve kökeni meselesine geçebiliriz.

1.Hurriler'in Kimliği ve Kökeni Sorunu

Mezopotamya topraklarında kurulan ve daha sonra başta Anadolu olmak üzere, komşu ülkelerin toprakları üzerinde de denetim sağlayarak dünya tarihinin ilk sömürgeci imparatorluğunu vücuda getiren Sami kökenli Akkadlar'² vesikalarından öğrenildiğine göre,

² Akkadlar hakkında bilgi edinmek için bkz: (Kınalı, 1983, s.75-84; Memiş, 2020, s.53-80; Oates, 2004, s. 30-45; Köroğlu, 2006, s. 75-85; Mieroop, 2006, s. 85-95; Kramer, 2002, s. 86-94; Çeçen, 2020, s.33-50; Selz, 2020, s. 79-95).

M.Ö. 3. Binyılın sonlarında Mardin merkez olmak üzere, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile Kuzey Mezopotamya'daki Musul ve Kerkük dolaylarında Hurriler³ adıyla anılan bir kavim oturuyordu. Hurri dili üzerinde yapılan filolojik tetkikler, bu kavmin dilinin Asyenik dillerden olduğunu ortaya koymuştur (Erzen, 1984, s. 16; Memiş, 2022, s. 38; Memiş, 2009, s. 64). Ayrıca bu dilin, M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu'da güçlü bir devlet kuran Urartu kavminin diline benzediği, başka bir anlatımla M.Ö. 1. Binyılda karşımıza çıkan Urartular'la M.Ö. 3. Binyıl Akkad metinlerinden tanıdığımız Hurriler'in akraba oldukları tespit edilmiştir (Memiş, 2022, s. 38; Memiş, 2009, s. 64; Erzen, 1984, s. 26). Demek oluyor ki, M.Ö. 3. Binyıl Anadolu kavimlerinden biri de Güneydoğu Anadolu'da oturan ve daha sonraları Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'ye kadar sirayet eden Hurriler'di. Ancak Doğu Bölgesi'nde yapılan arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları neticesinde ele geçirilen buluntulardan, M.Ö.. 6000-5000 yılları arasına tarihlenen Neolitik Devir Kültürü ile M.Ö. 5000-3000 yılları arasına yerleştirilen Kalkolitik Devir kültürünün de Hurrilere ait olduğu anlaşılmıştır. Hatta M.Ö. 3. Binyıla tarihlenen Eski Tunç Çağı kültürü ile Kalkolitik ve Neolitik Devir kültürleri arasında hiçbir kopukluğun olmadığı tespit edilmiştir (Memiş, 2022, s. 38). Hurrilere ait olduğu konusunda artık hiçbir şüphenin olmadığı bu kültür, kuzeyde Kafkasya'dan güneyde Suriye'ye, batıda Malatya-Elâzığ bölgesinden doğuda İran'daki Urmiye Gölü'ne kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu kadar geniş bir coğrafyayı içine alan kültüre, bölgelerin özelliklerine göre çeşitli isimler verilmek istenmiştir. Önerilen isimler şunlardır: *“Erken Tunç Çağı Kültürü”*, *“Erken Hurri Kültürü”*, *“Kura-Aras Kültürü”*, *“Yanık Kültürü”*, *“Karaz Kültürü”*, *“Erken Transkafkasya Kültürü”*, *“Doğu Anadolu Erken Tunç Çağı Kültürü”*. Ancak bu kültürü yaratan halkın, Türkçe'ye akraba bir dil konuşan Asyenik kökenli Hurriler olması yüzünden, *“Erken Hurri Kültürü”* adının verilmesi gerek yerli gerekse yabancı bilim adamları tarafından daha uygun görülmüştür (Erzen, 1984, s.16). Bize göre de bu isimlendirme son derece mantıklı ve doğrudur. Bu kültür, söz konusu bölgede M.Ö. 1. Binyılda ortaya çıkacak olan Urartu kültürünün de alt yapısını oluşturacaktır.

Eskiden Hurri kültürünün kökeninin Transkafkasya ve Kuzeybatı İran'da olduğu iddia ediliyordu. Dolayısıyla bu kültürün kuzeyden Doğu Anadolu Bölgesi'ne ve buradan da güneydeki Kuzey Suriye'ye kadar indiği sonucu çıkarılıyordu. Ancak Transkafkasya ve Kuzeybatı İran'da yapılan kazılarda, en eski kültürün Kalkolitik döneme ait olduğu ve bundan daha eskiye, yani Neolitik döneme gidemediği kesinlikle anlaşılmıştır. Buna karşılık Elâzığ

³ Hurriler hakkında bilgi edinmek için bkz: (Alpman, 1981-1982, s. 283-313; Erzen, 1984, s.15-20; Memiş, 2022, s. 38-42; Memiş- Bülbul, 2019, s. 91-98).

bölgesindeki höyüklerde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde, Kalkolitik Devir'den daha eskiye giden bir Neolitik Devir kültürünün mevcut olduğu, bu kültürün daha sonraki Kalkolitik ve Tunç devirlerinde de kesintisiz bir şekilde devam ettiği ve üstelik bütün bu kültürlerin yerli Anadolu karakteri taşıdığı, kazı malzemeleriyle ispatlanmıştır (Erzen, 1984, s.16). Nitekim Pulur ve Tepecik'te rastlanan Neolitik tabakalar, bölgenin kültür tarihini M.Ö. 6000'lere kadar geriye götürmektedir. Kazılarda çıkan hububat çeşitleri ve ehli hayvan kalıntıları ise burada M.Ö. 5000'lerden beri geniş çaplı bir tarım kültürünün varlığına işaret etmektedir (Erzen, 1984, s.17). Bütün bunlar bize açıkça göstermektedir ki, çok geniş bir coğrafi alana yayılan Erken Hurri Kültürü'nün asıl ortaya çıktığı yer, Doğu Anadolu Bölgesi'dir ve bu kültür buradan güneyde Kuzey Suriye'ye, kuzeyde Transkafkasya'ya ve doğuda da Kuzeybatı İran içlerindeki Urmiye Gölü'ne kadar yayılmıştır.

Arkeolojik verilere göre M.Ö. 6. Binyıl başlarından itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu toprakları merkez olmak üzere çok geniş bir alana yayıldığı anlaşılan Hurri kültürünün temsilcilerine ilişkin en eski yazılı bilgiler, daha önce de ifade ettiğimiz gibi ilk kez çivi yazılı Akkad vesikalarında geçmektedir. Akkad imparatorlarından Naram-Sin'in (M.Ö. 2270-2220) seferlerini anlatan bir vesikada, Akkad hakimiyeti altında yaşayan Hurri kent devletlerinden söz edilmektedir (Memiş- Bülbül, 2019, s. 92). Fakat Akkad hakimiyeti kısa ömürlü olmuş, M.Ö. 2150'lerde bu imparatorluk, Oğuz Türkleri'nin ataları oldukları sanılan Gutiler⁴ tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bu çöküşün yarattığı siyasi kargaşa ortamında Hurrice konuşan halklar Mezopotamya'nın kuzey ve doğu kesimlerini işgal etmişler ve bölgede birtakım küçük beylikler kurmuşlardı. Bu beylikler, yaklaşık yüz yıl veya belki biraz daha uzun bir süre, herhangi bir dış müdahaleye maruz kalmamış görünürler. En azından Mezopotamya'da Sümerler'in kurduğu son devlet olarak kabul edilen III. Ur Sülalesi'nin (M.Ö. 2060-1960) ilk yıllarına kadar, bu böyle devam eder. Fakat kurucu kral Ur-Nammu'dan sonra tahta geçen halefi Şulgi, devletin kuzey ve doğu bölgelerine düzenlemiş olduğu askeri seferler esnasında Hurri beylerine karşı da savaşmış ve onları yenilgiye uğratmıştı (Memiş-Bülbül, 2019, s. 92). III. Ur Sülalesi'nin⁵ çöküşünden sonraki asırlarda Hurriler hakkındaki bilgilerimiz kıt ve bölük pörçüktür. Fakat M.Ö. 16. yüzyılın ortalarına doğru Hurriler'in Anadolu'daki Hitit Krallığı ile çetin mücadelelere giriştiğini, çivi yazılı Hitit metinlerinden öğreniyoruz. Acaba Hurriler Hitit topraklarına neden saldırmışlardı? Hitit kralları bu saldırılar karşısında ne yapmışlardı? Hurriler'in Hitit topraklarını istila etme hadisesi ile Mitanni Göçleri⁶ arasında herhangi bir

⁴ Gutiler hakkında bilgi edinmek için bkz: (Memiş-Bülbül, 2019, s. 223-225; Pekşen, 2020, s. 52-55).

⁵ III. Ur Sülalesi için bkz: (Memiş, 2020, s. 89-98; Pekşen, 2020, s. 55-69).

⁶ Mitanni Göçleri için bkz. Memiş-C. Bülbül, 2019, s. 90-107).

bağlantı var mıydı? Bu sorulara cevap verebilmek için, M.Ö. 16. yüzyıl Hitit siyasi tarihinin iyi irdelenmesi gerekir.

2.Hurri-Mitanni Devleti'nin Kuruluşu ve Sonrası

Doğrusunu söylemek gerekirse, Hurriler'le Hititler arasındaki düşmanlığın, Hitit kralı I. Hattuşili zamanına kadar geriye gittiği, Hitit metinlerinden öğrenilmektedir. Adı geçen Hitit kralına ait yıllıklarda Arzava Ülkesi üzerine tertiplenen bir seferin, Hitit anayurdunun Hurri istilasına uğraması yüzünden yarım bırakıldığı bildirilmektedir (Memiş- Bülbül, 2019, s. 90-107). Bütün bunlar bir yana, Hurri saldırılarından cesaret alan vasal devletler ayaklanarak, Hitit tabiyetinden ayrılmışlardı. Hitit kralı, Hurri saldırılarına misli ile karşılık vermiş ve hatta bu bağlamda Kuzey Suriye'deki önemli Hurri kentlerinden biri olan Urşu'yu (bugünkü Urfa) muhasara ederek ele geçirmişti. İki taraf arasındaki düşmanlık, Hattuşili'nin halefi I. Muşşili döneminde tekrardan alevlenmişti. Gerçekten Muşşili, Babil'i fethettikten⁷ sonra ülkesine dönerken Hurri askerlerinin saldırısına maruz kalmış, fakat bu tehlike ucuz atlatılmıştı. Hititler'le Hurriler arasındaki asıl mücadele, Babil fatihi Muşşili'nin, eniştesi Hantili tarafından öldürülmesiyle başlayan ve yaklaşık 50 yıl süren "Gasıp Krallar Devri"nde yaşanacaktır (Memiş, 2022, s. 96-99). Muşşili'nin katledilmesinden Telepinuş'un iktidarı ele geçirmesine kadar uzanan zaman dilimi (M.Ö. ca. 1550-1500), Hitit Devleti'nin büyük iç sarsıntılar geçirdiği kanlı bir devirdir. Adeta bir fetret devri olan bu kargaşa döneminde iş başına gelen bütün krallar ya seleflerini öldürerek ya da başka türlü yöntemlerle iktidarı ele geçirmişlerdir (Memiş, 2021, s. 28). Böyle bir durumdan dış düşmanların yararlanma yoluna gideceği muhakkaktı. Nitekim Gasıp Krallar Devri'nin ilk hükümdarı Hantili zamanında Hurriler'in Anadolu'ya karşı yeniden saldırıya geçtikleri görülür. Söz konusu dönem hakkında bilgi veren yegâne vesikamız, Telepinuş Fermanı'dır. Bu vesikadan öğrenildiğine göre Hantili, ülke topraklarını güçlkle de olsa Hurri istilasından kurtarmıştı. Fakat bu işi yaparken, eşi kraliçe Harapşili ile iki oğlunun Hurriler'e esir düşmesini ve götürüldükleri Şugzia şehrinde katledilmelerini önleyememişti (Memiş, 2022, s. 96). Üstelik Kuzey Suriye'deki Karkamış ve Aşata kaleleri de Hurriler'in eline geçmişti (Kınal, 1974, s. 415). Hantili'den sonra iktidara gelen Zidanza zamanında da Hurri saldırıları devam etmiş olmalıydı. Çünkü Alalakh vesikalarından öğrenildiğine göre, bu sırada Halep şehri "Hurri muhariplerinin kralı Barratarna"⁸ tarafından zapt edildiği gibi, Çukurova'da da Hurriler tarafından bir Kizzuvatna

⁷ Orta Kronoloji'ye göre, Babil'in Hitit kralı I. Muşşili tarafından fethedilmesi hadisesi MÖ 1595 yılına tarihlenirken; Kısa Kronoloji taraftarlarına göre, söz konusu hadise MÖ 1550 yılında gerçekleşmiştir. Biz çalışmalarımızda Kısa Kronoloji'yi tercih ediyoruz.

⁸ Barratarna, Mitanni Devleti'nin ilk krallarından biri ve belki de devletin kurucusu idi. Onun emrinde savaşanların önemli bir kısmını Hurriler oluşturuyordu. Bu nedenle adı geçen krala, zaman zaman "Hurri muhariplerinin kralı" da denilmiştir.

Krallığı kurulmuştu (Smith, 1949, s. 14 vd.; Memiş, 2022, s. 97). Bu durum karşısında Hitit kralı Zidanza, Kizzuvatna kralı Pallia ile bir barış antlaşması yapmak zorunda kalmıştır (Memiş, 2022, s. 97). Zidanza'dan sonra iktidara gelen Ammunaş, Huzzia ve Telepinuş dönemlerinde de içerde taht mücadeleleri⁹ bütün hızıyla devam ederken, Hurriler de saldırılarını sürdürüyorlardı. Nitekim dünya tarihinin ilk anayasasını (Memiş, 2021, s. 30) çıkaran ve Hitit devlet merkezinde yaşanan taht mücadelelerine son noktayı koyarak ülkeyi huzura kavuşturan Telepinuş zamanında, Kizzuvatna kralı İşputahşu ile yeni bir antlaşma yapılmıştı (Goetze, 1940, s. 75). Daha önceleri Kuzey Mezopotamya, Kuzey Suriye, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde oturan Hurriler, "Hatti Ülkesi" adıyla anılan Hitit topraklarına niçin saldırmışlardı? Bize öyle geliyor ki, muhtemelen Zağros dağları üzerinden gerçekleştiği tahmin edilen Mitanni Göçleri ile Hitit toprakları üzerine düzenlenen Hurri saldırıları arasında organik bir bağ vardı. Çünkü Mitanniler'in, Hurri kavminin oturduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye topraklarına girmesi yüzünden bazı Hurri kabileleri Mitanni egemenliğini kabul edip, onların bir devlet kurmasına yardım ederken, Mitanni egemenliğini tanımayan diğer bir kısım Hurri kabileleri ise kendilerine yeni yurtlar bulmak amacıyla Hitit egemenliğindeki topraklara saldırmışlardı. Hurriler'in Hititler karşısında başarılı olamamaları için hiçbir sebep yoktu. Çünkü Hitit Devleti'nin taht kavgaları ile çalkalanması, kendilerine yeni yurtlar arayan Hurriler için bulunmaz bir fırsattı. Nitekim Hurriler'in hedeflerine ulaştıkları ve yukarıda bahsi geçen Çukurova bölgesinde "Kizzuvatna Krallığı" adıyla anılan bir devlet kurmayı başardıkları anlaşılmaktadır (Memiş-Bülbül, 2019, s. 95). Demek oluyor ki, muhtemelen M.Ö. 16. yüzyıl ortalarında vuku bulduğu anlaşılan Mitanni Göçleri, bir başka göç hareketine de zemin hazırlamıştı. Mitanni Göçleri yüzünden gerçekleşen bu ikinci göç, Hurriler'in Hitit kontrolündeki Çukurova bölgesini ele geçirmeleriyle sonuçlanmış ve adı geçen kavim, burada güçlü bir devletin temellerini atmıştı. İlerleyen zaman dilimi içerisinde Hurriler, daha kalabalık kitleler halinde bu bölgeye göç ederek, Kizzuvatna Krallığı'nın insan gücünü daha da artırmışlardı.

Görülüyor ki, M.Ö. 2. Binyılın ortalarında Hurriler tarafından Çukurova bölgesinde kurulan bağımsız bir devleti (Memiş, 2009, s. 66; Erzen, 1984, s. 21) yanı sıra, kurulmasına Hurriler'in de katkıda bulunduğu ikinci bir devlet daha vardı ki, bu devlet, çivi yazılı metinlerde bazen "Mitanni Devleti", fakat çoğu zaman "Hurri-Mitanni Devleti" adıyla anılmıştır. Bu devleti idare eden ince tabakayı Hint-Avrupa orijinli Mitanniler teşkil ederken, nüfus çoğunluğunu Proto Türk kavimlerinden olan Hurriler oluşturuyordu. Hitit kralı I.

⁹ Hitit tarihinde yaşanan taht mücadeleleri için bkz: (Memiş, 1987, s. 113-117; Memiş, 2022, s. 143-148).

Şuppiluliuma'nın çağdaşı olan Mitanni kralı Tuşratta'nın, Amarna Çağı¹⁰ firavunlarından III. Amenofis'e gönderdiği mektubun (EA 24) çivi yazısıyla ve tamamen Hurri dilinde yazılması; Tuşratta'nın Akkadça ile yazılmış diğer mektuplarında (EA 17, 22, 25), Hurrili katiplerin Akkadça karşılığını bilmedikleri kelimeler için Hurrice olanları kullanması ve Tuşratta'nın bazen kendisinden "Hurri kralı" olarak bahsetmesi (EA 24), son olarak Boğazköy'de bulunan çivi yazılı Hitit metinlerinde Mitanni Ülkesi'nden "Hurri Memleketi" şeklinde söz edilmesi gibi hususlar, Mitanni Devleti'nin resmi dilinin Hurrice olduğu izlenimini uyandırmaktadır (Bülbül, 2012, s. 85). Demek oluyor ki, bazen "Mitanni Devleti" bazen de "Hurri-Mitanni Devleti"¹¹ adıyla anılan bu siyasi gücün nüfusu, ağırlıklı olarak Hurriler'den oluşuyordu. Kendilerini "Mariyanni" olarak isimlendiren Hint-Avrupalı muharipler ise yönetici eliti teşkil ediyorlardı. Zaman içinde bu elitler yerli halk olan Hurriler'le evlenmek suretiyle, etnik olarak karışıp kaynaşmışlardı (Memiş- Bülbül, 2019, s. 98). Elimizde bu devlete ait resmi metinler bulunmadığı için, Mitanniler'in siyasi tarihinin yazılması oldukça güç görünmektedir (Mieroop, 2006, s. 150). Gerçekten, Mitanni Devleti'nin başkenti Vaşşukani'nin henüz bulunamamış olması ve dolayısıyla Mitanni devlet arşivinin de keşfedilememiş olması yüzünden, Mitanni tarihini bütün ayrıntıları ile gözler önüne sermek, neredeyse imkansızdır. Bununla beraber, Kerkük civarındaki Nuzi (Yorgantepe) ve Hatay bölgesindeki Alalakh'ta (Tel Açana) bulunan Akkad çivi yazısıyla yazılmış metinler, bu devlet hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. Ayrıca Amarna mektupları ve Boğazköy vesikaları da Mitanni Devleti'ne ilişkin bilgiler vermektedir. Böylelikle, Mitanniler'in siyasi tarihini kısmen de olsa kurgulayabiliyoruz (Kınal, 1987, s. 94; Hamblin, 2006, s. 307). Hurri-Mitanni Devleti'nin tarihini ele alırken karşılaşılan en büyük problemlerden birisi de kronoloji meselesidir. Elimizde kral listeleri bulunmadığından, bütün Mitanni krallarının saltanat sürelerini de tam olarak bilemiyoruz. Ancak bütün bu olumsuzluklara rağmen, Mitanni Devleti'nin bilinen en eski kralının, Barratarna olduğu anlaşılmaktadır. Alalakh vesikalarından anlaşıldığına göre, Barratarna'nın iktidarı dönemi, Mitanniler'in en parlak çağı olarak görülmektedir (Kuhrt, 2007, s. 289). M.Ö. 16. yüzyıl ortalarında Eski Yakın Doğu dünyasına ani bir giriş yapan ve ardından güçlü bir devlet olarak tarih sahnesindeki yerini alan Mitanni Krallığı, M.Ö. 15. yüzyıl başlarından

¹⁰ Dünya tarihinde ilk uluslararası ilişkilerin başladığı, "Büyük Devlet" ve "Küçük Devlet" kavramlarının ortaya çıktığı, devletlerarası yazışmalarda ortak bir dilin kullanıldığı Amarna Çağı (MÖ 1400-1350) hakkında bilgi edinmek için bkz: (Memiş, 2022, s. 106-116; Kınal, 1987, s. 98-99).

¹¹ Mitanniler tarafından kurulan bu devlete "Mitanni Devleti" denildiği gibi, zaman zaman "Hurri Devleti" veya "Hurri-Mitanni Devleti" denildiği de vesikalardan öğrenilmektedir. Bunun sebebi, idare edilen geniş halk kitlelerinin Hurriler'den idare eden ince tabakanın ise Hint-Avrupa kökenli Mitanniler'den oluşmasıdır. Başka bir anlatımla, M.Ö. 2. Binyıl ortalarından itibaren Eski Yakın Doğu dünyasında etkin bir rol üstlenen Mitanni Devleti, Asya kökenli Hurrilerle Hint-Avrupa kökenli Mitanniler'in ortaklığına dayanan siyasi bir yapıdır.

itibaren karşı konulması imkânsız bir güç haline gelmişti. Savaş meydanlarında onların önünde durmak mümkün değildi. Çünkü onların çift atla çekilen iki tekerlekli hafif harp arabaları vardı. Manevra kabiliyeti son derece fazla olan bu savaş arabaları sayesinde onlar, düşmanları üzerinde belirgin bir üstünlük sağlıyorlardı.

M.Ö. 14. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen ve dünya tarihinde ilk uluslararası ilişkilerin başladığı dönem olarak kabul edilen Amarna Çağı'nda (M.Ö. 1400-1350), Eski Yakın Doğu coğrafyasının en kuvvetli beş devletinden biri olan Mitanni Devleti, Hitit kralı I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1380-1335) tarafından ortadan kaldırılmış, fakat Asur tehlikesi göz önünde bulundurularak, Hititlere bağlı tampon bir devlet şeklinde yeniden dizayn edilmişti. Mitanni Devleti'nin eski gücünü kaybetmesi, o güne kadar bu devletin boyunduruğu altında yaşayan Asur'a bağımsızlık yolunu açmıştı. Gerçekten artık bağımsız bir devlet olma başarısını gösteren Asur, Amarna Çağı'nın sonlarına doğru, Eski Yakın Doğu dünyasının büyük devletleri arasına girmeye de muvaffak olmuştu. Bundan sonraki süreçte Mitanniler, hiçbir zaman eski güçlerine kavuşamamışlardır. Hitit ve III. Babil devletlerinin yıkılmasına neden olan Ege Göçleri ise Mitanniler'in de siyasi varlığına kesin olarak son vermiştir.

3.Ege Göçleri'nden Sonra Hurri Halkının Yeniden Örgütlenmesi

Kıtlık, açlık ve toprak yetmezliği gibi nedenlerle başlayan Ege Göçleri¹², iki aşamada vuku bulmuş görünüyor. Ugarit ve Mısır vesikalarından anlaşıldığına göre, göçlerin ilk aşaması M.Ö. 13. yüzyılın sonlarında yaşanmıştır. Ege Göçleri'nin M.Ö. 12. yüzyılın başlarında vuku bulan ikinci dalgası ise son derece yıkıcı olmuş ve bu dalgaya katılan kavimler, M.Ö. 2. Binyıl Yakın Doğu'sunun monarşik büyük devletleri arasında yer alan Hitit, Mitanni ve III. Babil (Kaslar) krallıklarının siyasi varlığına son vermişlerdir. Mısır firavunlarından Merneptah ve III. Ramses'in verdikleri çetin mücadeleler sonunda Mısır Devleti yıkılmaktan kurtulmuş olsa da ekonomik yönden dibe vurduğu gibi, insan kaynaklarının önemli bir kısmını da kaybetmişti. Bu büyük göç hareketinden zarar görmeden kurtulabilen yegâne siyasi güç ise, göç yolları üzerinde bulunmayan Asur Devleti idi. Büyük devletlerin ortadan kalkmasını kendisi için fırsata dönüştüren Asur, şimdi ekonomik olarak yeniden güçlenmek için hem bütün Anadolu'yu egemenliği altına almayı hem de Doğu Akdeniz sahillerini ele geçirmeyi planlıyordu. Eğer Asur bu amaçlarını gerçekleştirebilirse, hiç kuşkusuz Yakın Doğu'nun süper gücü haline gelecekti (Tarhan, 1982, s. 71; Memiş, 2009, s. 68). Bu doktrine işlerlik kazandırabilmek için öncelikle ekonomik yönden güçlenmek gerekiyordu. Ekonomik yönden güçlü olabilmek için de ilk

¹² Ege Göçleri hakkında bilgi edinmek için bkz: (Macalister, 1914, s. 20-28; Mansel, 1971, s. 87-92; Barnett, 1975, s. 359-371; Kinal, 1987, s. 125-126; Memiş, 2022, s.165-174; Memiş-Bülbül, 2019, s.107-121; Macqueen, 2001, s.55-56; Brandau-Schickert, 2003, s. 314-323; Martino, 2003, s. 74-75; Morris, 2006, s. 1-54; Memiş, 2019, s. 234-240; Memiş-Bülbül, 2012, s. 87-101).

aşamada Asur'a daha yakın olan Doğu Anadolu Bölgesi'nin madenlerine sahip olmak ve onları işletmek, yapılabilecek en akıllıca işti. Ayrıca bu bölgede oturan kavimler vergiye bağlanarak iyi bir gelir temin edilebilirdi. Doğu Anadolu üzerine yapılan seferlerle ilgili Asur kaynakları incelendiğinde görülecektir ki, bu seferlerin temelinde ekonomik nedenler yatmaktadır (Memiş, 2022, s. 201). İşgale yönelik devamlı ve kalıcı bir Asur egemenliği söz konusu değildir. Fakat yine de bu toprakların Asur tehdidine karşı korunması ve savunulması gerekiyordu. Hurri-Mitanni Devleti'nin zayıflamaya yüz tuttuğu M.Ö. 13. yüzyıl ortalarından itibaren, kendilerini savunmak zorunda kalan bölge halkı, yavaş yavaş örgütlenmeye ve feodal beylikler oluşturmaya başlamışlardı. Bu örgütlerin başında Nairi ve Uruatri konfederasyonları gelmektedir. Gerçekten, söz konusu bölgeyle ilgili en eski bilgi, Asur kaynaklarına dayanmaktadır. Bu cümleden olmak üzere, Asur kralı I. Salmanassar (M.Ö. 1274-1245), iktidarının 1. yılında Uruatri'ye karşı sefer ettiğini, 8 memleketi zapt ederek, 51 şehri tahrip ettiğini bildirmektedir. I. Salmanassar'dan sonra Asur tahtına çıkan oğlu I. Tukulti -Ninurta (M.Ö. 1244-1208) ise yazdırmış olduğu kitabelerde Doğu Anadolu'daki Nairi ülkelerini zapt ettiğini, Nairiler'in 40 kralını mağlup ederek, onları zincire vurduğunu, askerlerinin kanlarını dere yataklarına sel gibi akıttığını ve onları haraca bağladığını ifade etmektedir (Luckenbill, 1968, s. 144; Gökçek, 2015, s. 138). I. Tukulti-Ninurta'dan sonra Asur kaynakları, Uruatri ve Nairi hakkında bilgi vermezler. Bunun sebebi herhalde Ege Göçleri'nin yarattığı kaos olsa gerektir.

I.Tiglat-Pileser'in (M.Ö. 1114-1074) iktidara gelmesiyle birlikte Asur kaynakları yeniden Hurriler'in oluşturduğu Uruatri ve Nairi konfederasyonları hakkında bilgi vermeye başlarlar. Ancak M.Ö. 11. yüzyılın ortalarında başlayan Arami Göçleri nedeniyle Uruatri ve Nairi hakkında verilen bilgiler yeniden kesintiye uğrar. Öyle sanıyoruz ki Asur kralları, Arami Göçleri¹³ ile uğraşmaktan, Doğu Anadolu ile ilgilenmeye pek fırsat bulamamışlardı. Bu ise Uruatri ve Nairi konfederasyonlarının işine yaramış, giderek güçlenmelerini ve hâkimiyet sahalarını genişletmelerini mümkün kılmıştı.

4.Urartu Devleti'nin Tarih Sahnesine Çıkması, Yükselmesi ve Çöküşü

Uruatri ve Nairi feodal beyliklerinin veya kabilelerinin birleşmek suretiyle bir devlet meydana getirmeleri, M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında gerçekleşmiş görünmektedir. I. Sarduri (M.Ö. 840-830), Birleşik Urartu Devleti'nin gerçek kurucusudur (Memiş, 2022, s. 203). Başkent Tuşpa (bugünkü Van) da bu kral tarafından kurulmuştur. Bundan sonra Urartu tahtına İşpuiniş ve Menua adlı krallar çıkmıştır.

¹³ Arami Göçleri için bkz: (Memiş-Bülbül, 2019, s. 135-142).

Menua, askeri başarılarının yanı sıra imar faaliyetlerinde de bulunmuş, stratejik açıdan önemli noktalara kaleler inşa ettirmiş, bu kaleleri birbirine bağlayan yollar yaptırmıştır. Ayrıca bugün “Şamran Suyu” olarak bilinen ve Van’ın içme suyunu taşıyan su kanalı da Menua tarafından inşa ettirilmiştir. 51 kilometre uzunluğundaki bu kanal, Urartu su mühendisliğinin gerçek bir şaheseridir (Sayce- Litt, 1970, s. 174; Erzen, 1984, s. 30). Menua’dan sonra Urartu tahtına oğlu I. Arğişti (M.Ö. 790-765), I. Arğişti’den sonra da onun oğlu II. Sarduri (M.Ö. 765-735) geçmişlerdir. II. Sarduri zamanında Urartu Devleti en geniş sınırlarına ulaşmış, Önasya dünyasının en güçlü krallığı haline gelmiştir. Ancak Urartu kralı I. Rusa’nın (M.Ö. 735-714), M.Ö. 714 yılında Asur kralı II. Sargon’a yenilmesinden (Sayce-Litt, 1970, s. 180; Memiş, 2022, s. 212; Erzen, 1984, s. 36; Cline- Graham, 2020, s. 87) ve Urartulara tabi bir yerel kralın idaresindeki Musasir kentinin¹⁴ Sargon’un eline geçmesinden sonra, Urartu Krallığı hızlı bir çöküş sürecine girmişti. Çünkü bugünkü Cudi dağının eteklerinde kurulmuş olup, Urartular’ın dini merkezi olarak kabul edilen Musasir kenti, aynı zamanda Urartu Devleti’ne ait hazinelerin de muhafaza edildiği önemli bir yerdi. Bu kentin Asur kralının eline geçmesi ve Urartulara ait bütün hazinelere de el konulması, Urartu’yu ekonomik yönden çökertmişti. Asur kralı II. Sargon’un ifadesine göre, hazinelerini kaybettiği ve tanrısının esir edildiği haberi Urartu kralına ulaştığı zaman, o, felaketin büyüklüğü karşısında kedere boğulmuş ve kendisine bir kılıç saplayarak, intihar etmişti (Sayce- Litt, 1970, s.181; Sevin, 2005, s. 80). Tam bu sırada Kafkaslar üzerinden Anadolu’ya giren Kimmer ve İskit kavimleriyle karşılaşırız. Bundan sonraki süreçte hem Asur kralları hem de Urartu kralları, adı geçen bu bozkır Türk kavimleriyle de uğraşmak zorunda kalacaklardır.

I. Rusa’nın intiharından sonra yerine oğlu II. Arğişti (M.Ö. 714-685) geçmişti. II. Sargon tarafından Musasir’in zaptı ve kraliyet hazinesinin ganimet olarak Asur’a götürülmesi, Urartu Krallığı için büyük bir felaket olmuş ise de II. Arğişti, devletin bağımsızlığını korumakta son derece başarılı olmuştu. Tevrat’ta “Gomerler” olarak geçen, Asur vesikalarında ise “Gimirraier” diye anılan Kimmerler’in yapmış olduğu akınlar tehlikeli bir durum arz ettiğinden, II. Arğişti bu tehlikeyi önleyebilmek için, sınır boylarını güçlendirme yoluna gitmiştir. II. Arğişti zamanında Urartu Krallığı’nın yeni bir yükseliş devrine girdiği görülmektedir (Sevin, 2005, s. 81-82; Memiş, 2022, s. 213; Yıldırım, 1996, s. 114). II. Arğişti’den sonra tahta çıkan II. Rusa zamanında (M.Ö. 685-645) ise Urartu Krallığı bir Rönesans dönemi yaşamış, geniş çaplı imar faaliyetlerinin yanında idari ve ekonomik alanda da yeni hamleler yapılmıştır (Cline- Graham, 2020, s. 87). Urartu Krallığı, son yarım yüzyıl

¹⁴ Musasir kenti, Urartu baş tanrısı Haldi’nin kült merkezi idi. Ayrıca zapt edilmesi hemen neredeyse imkansız olan bu kentte Urartu Devleti’nin hazineleri saklanıyordu.

içinde sürekli mücadele etmek zorunda kaldığı büyük rakibi Asur ile yaptığı savaşlar ve hemen ardından Kafkaslar üzerinden gelen Kimmer¹⁵ akınları sebebiyle çeşitli yörelerde çok miktarda toprak ve insan kaybına uğramıştır. Aynı devirde ortaya çıkan ve Asur hudutlarını tehdit eden İskit tehlikesi¹⁶ ise Urartu'yu, kısa bir süre için de olsa, Asur tehlikesinden uzak tutmuştu. Üstelik II. Sargon'dan (M.Ö. 722-705) sonra Asur, kuzey politikasını gevşetmiş, batıya ağırlık vermiştir. İşte bu fırsattan yararlanan II. Rusa, büyük insan kayıplarına uğramış olan ülkesinin bu açığını kapatmak amacıyla değişik bir yöntemle başvurarak, yeni bir iskân ve nüfus politikası uygulamıştır (Erzen, 1984, s.37; Memiş 2022, s. 214). Kral, ekonomik hamleler için gerekli boş toprakları işlemek ve buna paralel olarak yeni şehirler, ticari ve askeri merkezler kurabilmek için yeterli insan gücünü temin maksadıyla yeni ve dinç toplumların oluşmasını zorunlu görmüştür. Bunun için gerekli olan halk kitleleri, çeşitli komşu ülke ve bölgelerden sağlanarak, Urartu topraklarına yerleştirilmişlerdir. Örneğin Manna bölgesinden kadınların, Halitu yöresinden (Halizonlar Ülkesi) erkeklerin, Muşki ve Hate ülkelerinden de yeni halk topluluklarının Urartu ülkesine getirilip, iskân edildiklerini kaynaklar bildirmektedir (Sayce-Litt, 1970, s.181). Yine aynı kral zamanında Aras'ın kuzey bölgelerinde ve doğuda geniş bayındırlık faaliyetlerine girişildiği görülmektedir. Bu cümleden olmak üzere, devlet merkezi de Toprakkale'ye (Rusahinili) taşınmıştır. II. Rusa'nın, Asur'un dikkatini başka tarafa çekerek krallığını güçlendirmeye çalıştığı sırada Urartu ülkesinin İskit istilasına uğradığı ve söz konusu tehlikenin, devleti epeyce uğraştırdığı anlaşılmaktadır (Memiş, 2022, s. 215). Fakat II. Rusa, ustaca bir politik manevra ile bu istila tehlikesinden de kurtulmuş ve İskitleri, Manna ülkesine göndermiştir.

İskitler'in Asur egemenliği altındaki Manna ülkesine gönderilmesi ile meydana gelen İskit-Manna ittifakı sayesinde II. Rusa'nın, Asur kralı Asarhaddon'u (M.Ö. 680-668) daha da güç bir duruma soktuğu, bundan yararlanarak da ülke kalkınmasına yeni bir hız verdiği anlaşılmaktadır. Bu başarılı politik manevraya rağmen Asarhaddon, İskit-Manna ittifakını bozmuş ve bu bölgedeki ayaklanmayı M.Ö. 679 yılında bastırmayı başarmıştı. Hatta bir süre sonra Asur Krallığı ile İskitler arasında bir yakınlaşma başlamış ve Asarhaddon, kızını İskit kralı Bartatua ile evlendirerek, bu yakınlaşmayı akrabalık bağları ile daha da güçlendirmişti (Memiş, 2012, s. 40; Olmstead, 1964, s. 424). Bu durum karşısında II. Rusa, doğuda gittikçe artan Med tehlikesini de göz önünde bulundurarak, M.Ö. 654 yılında Asarhaddon'un halefi Asurbanipal'e (M.Ö. 668-626), diplomatik ilişkiler kurmak amacıyla elçilerini göndermişti.

¹⁵ Kimmerler hakkında bilgi edinmek için bkz: (Tarhan, 1979, s. 335-369; Sevin, 2005, s.79-80; Gökçek, 2015, s.187-189).

¹⁶ İskitler için bkz: (Memiş 2012; Durmuş, 1993; Memiş, 2009, s. 75-83).

II. Rusa'nın ölümünden sonra Urartu tahtına çıkan oğlu III. Sarduri (M.Ö. 645-635) de babasının politikasını takip ederek, M.Ö. 640 yılında Asur kralı Asurbanipal'e elçiler göndermiş, yardım ricasında bulunmuş ve hatta Asur'un yüksek hakimiyetini kabulleneceğini belirtmişti (Memiş, 2022, s. 215). Bu istek karşısında Asurbanipal'in nasıl bir tavır takındığını bilemiyoruz. Ancak bu olay, II. Rusa'nın ölümünden sonra Urartu Krallığı'nın Önasya tarihinde artık eski önemini büyük ölçüde kaybettiğinin bir göstergesi olarak kabul edilmelidir. Bundan sonraki süreçte Urartu Krallığı siyasi etkinliğini tamamen kaybederken, Asur İmparatorluğu'nun da sonu gelmişti. Nitekim M.Ö. 612 yılında Babillilerle güç birliği yapan Medler, Asur İmparatorluğu'na son darbeyi vurmuşlardı (Rice, 1958, s. 45; Memiş, 2018, s. 14; Gökçek, 2015, s. 224). Yaklaşık üç yıl sonra, M.Ö. 609 yılında, Urartu Krallığı da tarih sahnesinden çekilmişti. Siyasi tarihini ana çizgileriyle gözler önüne sermeye çalıştığımız Urartular'ın sosyal ve ekonomik yaşantıları, sanat ve mimari anlayışları ve dini inanışları hakkında da bir şeyler söylemek icabeder.

M.Ö. 13. yüzyıl ortalarından M.Ö. 9. yüzyıl ortalarına kadar küçük beylikler halinde yaşayan ve nihayet M.Ö. 850'lerde Anadolu'nun en güçlü devletlerinden birini kurmayı başaran Urartular, emperyalist bir politika izleyen Asur krallarına karşı Anadolu'daki diğer kavimlerin güvencesi ve koruyucusu olmuşlardır.

Yazılı vesikalardan anlaşıldığına göre Urartular, bir taraftan başta Asur olmak üzere düşman kavimlere karşı savaşırken, bir taraftan da imar faaliyetlerine girişmişlerdir. Memleketin imarında en önemli rolü, savaş esirleri oynamıştır. Doğu Anadolu'nun sert iklim koşullarına rağmen, tarıma ve hayvancılığa önem verilmiştir. Ayrıca madenlerin işlenmesi, dökümcülük, çömlekçilik, dericilik, dokumacılık gibi işletmelerin, sanayi çalışmalarında ciddi bir yeri vardır. Doğal kaynakları bol olan bu bölgede imal edilen madeni eserlerin büyük bir kısmı, Urartular'a has bir üslup ve tekniğe sahiptir. Urartu eserleri, ticari ilişkiler bağlamında Kuzey Suriye, Frigya, Yunanistan ve İtalya'ya kadar ulaşmıştır.

Urartular, arızalı bir yapı arz eden Doğu Anadolu'da dağlık, tepelik ve sarp zeminler üzerine ince hesaplara, ölçülere ve teknik bilgiye dayanan kaleler ve burçlar inşa etme konusunda da son derece maharetli idiler. Doğrusunu söylemek gerekirse Urartular, özellikle devlet kurdukları M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren ovalara hâkim, üç yanı sarp tepeler veya Van Gölü kıyısındaki yarımada üzerinde inşa ettikleri kalelerde yaşamışlardır.

Urartular, su ve sulama işleriyle ilgili tesisleri yapma konusunda da çok başarılı idiler. Su bentleri, yeraltı su yolları (kehrizler) ve yerüstü su kanallarından bir kısmı bugün dahi kullanılmaktadır. Örneğin Van'daki Şamran Kanalı, bu muhteşem eserlerden biridir. Urartu sanatında madeni eserlerin önemli bir yeri vardır. Bunlardan tunç kazanlar, kült eşyası olarak

tapınaklarda ve mezarlarda kullanılmışlardır. Ayrıca onlar tunç, altın ve gümüş kaplar yapmışlar ve bunları ihraç etmişlerdir. Urartular'ın tunçtan ve demirden imal ettikleri ziraat aletleri, at koşum takımları ve mızrak, kılıç, kalkan ve miğfer gibi silahlara, yerleşim yerlerinde ve mezarlarda bol miktarda rastlanılmıştır. Urartular, diğer birçok kültür değerleri gibi çivi yazısını da Asurlulardan almışlar, fakat zaman içinde bu yazıyı kendi dillerine uyarlamışlardır. Urartu kralları, icraatlarını kayalar üzerine ya da muntazam taş bloklar üzerine yazdırmayı da ihmal etmemişlerdir. Aslında onlar bu tür kitabeler yazdırmak suretiyle bir bakıma kendi siyasi propagandalarını yapmışlardır.

Urartular'ın dini inançları konusuna da kısaca değinmekte yarar vardır. Birçok Eski Yakın Doğu kavmi gibi Urartular da çok tanrılı bir din anlayışına sahiptiler. Aslında din ve devlet konuları, bu toplumda içiçe geçmiş görünmektedir. Çivi yazılı metinlerin ilk cümlesi tanrılara hitapla başlar. Mevcut kitabelerden Urartular'ın en büyük tanrısının **Haldi** olduğu anlaşılmaktadır. İkinci sırada Fırtına ve Gök Tanrısı **Teişeba** gelmekteydi. Teişeba, Hurriler'in baş tanrısı **Teşup**'u anımsatmaktadır. Teşup aynı zamanda Hititler'in de baş tanrısıdır. Urartu tanrıçası **Huba** ise Hurri ve Hitit baş tanrıçası **Hepat**'ın Urartulardaki biçimidir. Urartu tanrıları arasında üçüncü sırayı Güneş Tanrısı **Şivini** almaktadır. O da Sami kavimlerin Güneş Tanrısı olan **Şamaş**'ın Urartulardaki biçimidir. Görülüyor ki, başta tanrıların isimleri olmak üzere, Urartu dininin şekillenmesinde Hurriler'in payı oldukça büyüktür. Bu durum, iki kavim arasında organik bir bağ olduğunun açık bir göstergesi olarak kabul edilmelidir.

Sonuç

Aktarmış olduğumuz bütün bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, Hurriler en eski Türk kavimlerinden biridir ve onların gerçek vatanı Doğu Anadolu Bölgesi'dir. Hurri kültürünün zaman içinde bu bölgeden Güneydoğu Anadolu'ya, Kuzey Suriye'ye, Kuzey Mezopotamya'ya, Transkafkasya'ya ve Kuzeybatı İran'a yayıldığını arkeolojik veriler açık ve net bir biçimde ortaya koymaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki mağara duvarlarına ve kayalar üzerine çizilmiş olan resimlerin de günümüzden yaklaşık 15.000 yıl öncesine tarihlenebileceği ve bunların da söz konusu kavime ait olabileceği düşünülmektedir.

M.Ö. 3. Binyıldan itibaren komşu kavimlerin yazılı kayıtlarında da isimleri zikredilen Hurriler, M.Ö. 2. Binyıl ortalarına kadar şehir beylikleri halinde yaşantılarını sürdürmüşlerdir. Fakat anlaşılan odur ki, M.Ö. 16. yüzyıl ortalarında gerçekleşen Mitanni Göçleri, Hurrileri de epeyce etkilemiş görünmektedir. Gerçekten, ağırlıklı olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu toprakları ile Kuzey Suriye'de oturmakta olan Hurri kabileleri, Mitanniler'in Önasya dünyasına girmesiyle birlikte siyasi anlamda da kendilerini yeniden dizayn etmek zorunda kalmışlardır.

Buna göre, Hurri kabilelerinin bir kısmı Mitanniler'in kurmuş olduğu devlete tabi olmayı ve hatta bu devletin kurucu ortaklarından biri olmayı tercih ederlerken, bir kısım Hurri kabileleri ise Mitanni egemenliğini kabul etmeyerek, kendilerine yeni bir yurt bulmak çabası içerisinde Hitit topraklarına saldırmışlardır. O süreçte Hititler taht kavgaları ile uğraştıklarından, Hurri istilası karşısında yeterince direnç gösterememişlerdir. Bunun doğal bir sonucu olarak da Çukurova Bölgesi'ni ele geçiren Hurriler, burada "Kizzuvatna Krallığı" adıyla anılan yeni bir devlet kurmuşlardır. Demek oluyor ki, Mitanni Göçleri sonunda aslında Hurriler iki devlete birden sahip olmuşlardır. Bunlardan biri GAP Bölgesi'nde Hurri-Mitanni ortaklığına dayalı olarak kurulan ve Eskiçağ literatürüne de "Hurri-Mitanni Devleti" adıyla geçen krallık, diğeri de tamamen Hurriler'den oluşan ve Çukurova Bölgesi'nde ortaya çıkan Kizzuvatna Krallığı'dır. Kizzuvatna Krallığı, kurulduğu andan itibaren Hititler'le her daim iyi ilişkiler içerisinde olmuştur. GAP Bölgesi'nde kurulan Hurri-Mitanni Devleti ise Hititler'in önemli rakiplerinden biri olarak görünmektedir. Gerçekten, M.Ö. 15. yüzyıl başlarından M.Ö. 14. yüzyıl ortalarına kadar uzanan süreçte Hurri-Mitanni Devleti'nin, Eski Yakın Doğu dünyasının önemli siyasi güçlerinden biri olduğunu yazılı vesikalar da doğrulamaktadır. M.Ö. 14. yüzyılın ortalarında Kuzey Suriye egemenliğini ele geçiren Hitit kralı I. Şuppiluliuma, Mitanni Devleti'ni de ortadan kaldırmıştır. Fakat bu devletin yıkılması sonucunda bağımsızlığına yeniden kavuşan Asur Devleti, Hititler için bir tehdit unsuru olmaya başlayınca, Hitit kralı Şuppiluliuma yıkılmış olduğu Mitanni Devleti'ni kendisine bağlı tampon bir devlet olarak yeniden kurdu muştur. Ancak bu devlet hiçbir zaman eski gücüne ulaşamamış ve Ege Göçleri sonunda da yıkılmıştır. Devletsiz kalan bölge halkı ve özellikle de Doğu Anadolu'daki Hurri beylikleri, Asur tehdidi karşısında Nairi ve Uruatri konfederasyonlarının çatısı altında yeniden örgütlenmişler, M.Ö. 9. yüzyıl ortalarında da Urartu Devleti adıyla tarih sahnesindeki yerlerini almışlardır. Bazı bilim adamlarına göre Hurriler'in akrabaları bazı bilim adamlarına göre de doğrudan doğruya Hurriler'in torunları oldukları kabul edilen Urartular, M.Ö. 9-6. yüzyıllar arasında Anadolu'nun en kudretli devletleri arasında yer almış ve Anadolu topraklarının yeraltı ve yerüstü servetlerini sömürmek isteyen Asur krallarına karşı amansız bir mücadeleye girişmişler ve bunda da büyük ölçüde başarılı olmuşlardır.

Görülüyor ki, başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu olmak üzere, Kuzey Suriye, Kuzey Mezopotamya, Kuzeybatı İran ve Transkafkasya bölgelerinin en eski halkları arasında yer alan Hurriler ve onların torunları olduklarını düşündüğümüz Urartular, Proto Türk kavimlerinin en eskileri arasında yer almaktadırlar. Onların bırakmış oldukları yazılı ve arkeolojik belgeler de Anadolu'nun en eski Türk yurtlarından biri olduğunu ortaya koymaktadır. O halde denilebilir ki, bazılarının iddia ettiği gibi Türkler Anadolu'ya sonradan gelmemişlerdir. Yazılı ve

arkeolojik veriler, bu toprakların binlerce yıldan beri Türk yurdu olduğunu bütün çıplaklığı ile gözler önüne sermektedir.

Kaynaklar

- Alpman, A. (1981-1982). Hurriler. *A.Ü.D.T.C.F Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25, 283-313.
- Barnett, R. D. (1975). The Sea Peoples. *Cambridge Ancient History I/2*, Chapter XXVIII, Cambridge, 359-371.
- Brandau, B., & Schickert, H. (2011). *Hititler: bilinmeyen bir dünya imparatorluğu*. (Çev. N. Mertoğlu). Arkadaş Yayınları.
- Bülbül, C. (2012). *Eski Yakındoğu Tarihinde Alalah*, Altınpost Yayıncılık.
- Cline, E. H-Graham, M. W. (2020). *Antikçağ İmparatorlukları Mezopotamya'dan İslamiyet'in Doğuşuna*. (Çev. E. Duru). Say Yayınları.
- Çeçen, S. (2020). Akad İmparatorluğu- *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, Değişim Yayınları.
- Durmuş, İ. (1993). *İskitler (Sakalar)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Erzen, A. (1984). *Doğu Anadolu Ve Urartular*. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Goetze, A. (1940). *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, Yale Oriental Series 22, New Haven.
- Gökçek, L. G. (2015). *Asurlular*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Hamblin, W. J. (2006). *Warfare In The Ancient Near East (C 3000-330 Bc)*, I, Usa.
- Kınal, F. (1974). Eski Anadolu Tarihinde Bazı Değişmeler. *Anma Kitabı*, A.Ü.D.T.C.F Yayını, 401-424.
- Kınal, F. (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*. A.Ü.D.T.C.F Yayını.
- Kınal, F. (1987). *Eski Anadolu Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Köroğlu, K. (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi*. İletişim Yayınları.
- Kramer, S. N. (2002). *Sümerler*. (Çev. Ö. Buze). Kabalcı Yayınevi.
- Kuhrt, A. (2007). *The Ancient Near East (3000-330 Bc)*, Vol. I, Usa.
- Luckenbill, D. D. (1968). *Ancient Records Of Assyria And Babylonia*, Vol. I-I1.
- Macalister, R. A. S. (1914). *The Philistines: Their History And Civilization*. Oxford University Press.

- Macqueen, J. G. (2001). *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*. (Çev. E. Davutoğlu). Arkadaş Yayınevi.
- Mansel, A. M. (19719). *Ege ve Yunan Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Martino, S. De. (2003). *Hititler*. (Çev. E. Özbayoğlu). Dost Kitabevi Yayını.
- Memiş, E. (1987). Hitit Siyasi Tarihinde Taht Mücadeleleri. *SÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, (1), 113-117.
- Memiş, E. (2009). *Eskiçağda Türkler*. Çizgi Kitabevi Yayını.
- Memiş, E. (2012). *İskitlerin Tarihi*. (3. b). Altınpost Yayıncılık.
- Memiş, E. (2018). *Eski İran Tarihi*. (1. b). Ekin Yayınevi.
- Memiş, E. (2019). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*. (Gözden Geçirilmiş 5. b). Ekin Yayınevi.
- Memiş, E. (2020). *Eskiçağda Mezopotamya*. (Gözden Geçirilmiş 5. b). Ekin Yayınevi.
- Memiş, E. (2021). Eski Yakın Doğu'da Adalet Anlayışı Ve Kanun Koyucular. *Oannes-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 1-37.
- Memiş, E. (2022). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. (Gözden Geçirilmiş 16. b). Ekin Yayınevi.
- Memiş, E.- Bülbül, C. (2012). *Amurrular (Araplar'ın En Eski Ataları)*. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayını.
- Memiş, E.-Bülbül, C. (2019). *Eskiçağda Göçler*. (Gözden Geçirilmiş 2. b). Ekin Yayınevi.
- Mieroop, M. Van De. (2006). *Antik Yakındoğu'nun Tarihi (İö 3000-323)*. (Çev. S. Gül). Dost Kitabevi Yayını.
- Morris, J. (2006). *The Origins of the Sea Peoples*. Florida State University Classics.
- Oates, J. (2004). *Babil*. (Çev. F. Çizmeli). Arkadaş Kitabevi Yayını.
- Olmstead, A. T. (1964). *History of Assyria*. Chicago.
- Pekşen, O. (2020). Eski Mezopotamya'da Gutiler ve III. Ur Hanedanlığı Dönemleri. *Eski Mezopotamya'nın siyasi tarihi*, 51-73.
- Rice, T. T. (1958). *The Scythians*. London.
- Sayce, A. H.- Litt, D. (1970). The Kingdom of Van (Urartu). *Cambridge Ancient History III*, Chapter VIII, Cambridge, 169-183.
- Selz, G. J. (2020). *Sümerler ve Akadlar*. (Çev. F. Gürbüz Gerhold). Alfa Basım Yayım Dağıtım.

Sevin, V. (2005). Urartu Devleti. *Arkeo Atlas*, 4, 64-114.

Smith, S. (1949). *The Statue of Idrimi*. London.

Tarhan, M. T. (1979). Eskiçağda Kimmerler Problemi. *VIII. Türk Tarih Kongresi*, I, 335-369.

Tarhan, M. T. (1980). Urartu Devletinin «Kuruluş» Evresi ve Kurucu Krallardan «Lutipri=Lapturi» Hakkında Yeni Görüşler (1 levha ile birlikte). *Anadolu Araştırmaları*, (8), 69-114.

Yıldırım, R. (1996). *Eskiçağda Anadolu*. Meram Yayınları.